

Fodor Pál

A „fogolyötöd-adó” az Oszmán Birodalomban (15–17. század)*

Az oszmán állam első kétszázötven éve győzelmes rablóportyák és hódító háborúk sorozatából állt, amelyek szó szerint ontották a zsákmányt. Ennek legértékesebb részét a hadifoglyok tették ki, ezért az állam már korán elkezdte adóztatni a rabszedési tevékenységet. A hagyomány a 14. század második felére, I. Murád szultán (1362–1389) idejére teszi a foglyok után járó „ötöd” bevezetését. A tanulmány az ötödszedés gyakorlatát követi nyomon a 15. századtól a 17. század végéig, mégpedig három metszetben. Elsőként a magyarországi határvidéken kialakult szokásokat tekinti át. Ezt követi a birodalmi főváros adóbérletre alapozott ötödszedési gyakorlatának bemutatása. Végül a 17. századi birodalmi hadjáratok során alkalmazott módszerek kerülnek terítékre, számos példát hozva arra, hogyan készült fel előre a központi kormányzat az ötöd gyors behajtására és annak adminisztrációjára. Míg a fogolyötöd-adó kezdetben valóban a rabok értékének ötödrészt tette ki, a 17. századra rögzített adóvá vált, és két kategóriája létezett: a felnőttek és a gyermekek utáni járó adó – az utóbbi az előbbi felét tette ki. A tanulmányban felvonultatott forrásanyag egyértelműen tanúsítja, hogy a fogolyzedés mint létforma, mint üzlet és mint a munkaerő biztosításának eszköze a 17. század végén is ugyanolyan fontos intézménye volt az Oszmán Birodalomnak, mint a birodalom hajnalán és fénykorában.

A HADIZSÁKMÁNY ÉS A „FOGOLYÖTÖD-ADÓ” AZ ISZLÁMBAN ÉS AZ OSZMÁN BIRODALOMBAN

Az iszlám a sivatag vallásaként született meg, az igaz hitet terjesztő győzelmes harcosok pedig sivatagi nomádok voltak, így hát természetes, hogy a zsákmány kezdettől fogva meghatározó szerepet játszott a hódító háborúkban. Az iszlám vallásjog nem tehetette meg, hogy ne foglalkozzék ilyen nagy jelentőségű kérdéssel. Mint mindenben, itt is a próféta eljárása lett az irányadó, közelebbről azok a döntések, amelyeket a 624-ben vívott badri csata után hozott, amikor vitába keveredett követőivel a zsákmány felosztásáról. A próféta rendelkezését a Korán két verse őrizte meg. A 8. szúra 41. versében ezt olvashatjuk: „És tudnotok kell,

* Ez a tanulmány egy korábbi írásom (Fodor 1996) jelentősen átdolgozott és továbbfejlesztett változata. A magyar nyelvbe is átment vagy sokszor használt fogalmakat magyar átírással közlöm, míg a csak egyszer előforduló fogalmakat vagy hosszabb idézeteket modern törökkel.

hogy ha valami zsákmányra tesztek szert, akkor annak ötödrésze Allahot illeti és a küldöttet, és az ő rokonait és az árvákat és a nincsteleneket és azokat, akik úton vannak [...].¹ Az 59. szúra 7. verse a fenti tételt elismételve ennyi kiegészítést tesz: „[...] Amit a küldött ad nektek, azt vegyétek el. Amitől pedig eltilt benneteket, attól tartózkodjatok [...]”.² A koráni parancsokat a hódító háborúkban kialakult gyakorlat, a szokásjog egészítette ki, és e kettő lett az alapja a lassan kiformalódó vallásjog zsákmányolással és a zsákmány felosztásával kapcsolatos előírásainak, amelyeket a mindenkori muszlim államok igyekeztek betartani és betartatni. Ez természetesen nem mindig sikerült, mert a konkrét politikai célok és a hadi helyzet függvényében az állam magatartása és a szokásjog is változott, és ez időnként még a vallásjogászokat is arra kényszerítette, hogy szemet hunyjanak a szent törvényt sértő módszerek felett.

A muszlim vallásjog kiinduló tétele az, hogy az ellenségtől és az ellenség földjén szerzett zsákmány a harcosok közös tulajdona, ugyanis a vagyonvesztés a hitetlenek büntetése a hitetlenségért.³ A zsákmány (*ganima*, törökösen *ganimet*) azonban csak két feltétel fennállása esetén „törvényes”: ha 1) erővel/erőszakkal (*anwatan*) és 2) a muszlim közösség vezetője, az imám vagy kalifa engedélyével szerezték. A zsákmány lehet ingatlan, ingóság és személy (utóbbi hadifogoly, illetve asszony és gyermek). A zsákmányból csak a harcban résztvevők részesülhetnek, de csakis a győzelem kivívása után. A zsákmány felosztásának helyét illetően az egyes jogi iskolák nem tudtak megegyezni: egyesek már az ellenséges területen, mások csak otthon („az iszlám földjén”) engedélyezték volna. A fenti Korán-helyek értelmében a zsákmány ötödrésze, a humsz (*hums*) eleinte a prófétát és családját, később az ő szerepét átvevő államot illette meg, amelyet a különböző jogászok szerint három vagy hat részre kellett osztani, illetve ennyiféle célra kellett fordítani. A maradék négyötödöt a felnőtt férfi harcosok kapták, de nem egyenlően: a lovasok két vagy három részt, a gyalogosok egyet. Az egy főre jutó mennyiséget befolyásolhatta, hogy a parancsnok a harc megkezdése előtt mennyit ígért buzdításként a magukat kitüntetőeknek a jogos részen felül, mert ezt a részt előbb el kellett különíteni az összes zsákmányból. Az ingatlanvagyon (kivált a földek) felosztására vonatkozóan különböző nézetek alakultak ki, de az Oszmán Birodalomban a kérdés leegyszerűsödött: minden az államé lett.⁴ A zsákmányolt állatokra a felosztás általános szabályai vonatkoztak, de több vallásjogász vélte úgy: ha az iszlám területére való hajtásuk nehézségekbe ütközik, akkor le kell ölni és el kell égetni őket. A főszabály az volt, hogy ha a zsákmány hazaszállítása nem lehetséges, inkább meg kell semmisíteni, nehogy a hitetlenek/ellenség kezére kerüljön.

¹ *Korán* 1987: 127.

² *Korán* 1987: 398.

³ Az alábbiakhoz lásd Khadduri 1955: 118–132; Tekin 1989: 156–163; Özel 1996; Engin 1998: 22–30.

⁴ Imber 2019: 109–114.

Jóllehet a próféta állítólag a hadifoglyok egy részének lemészárlását,⁵ majd a megmaradtak váltságdíjért történő elengedését vagy muszlim foglyokkal való kicserélését ajánlotta, a későbbiekben a vallásjogászok nem tudtak egységes álláspontra jutni a kérdésben. Voltak (mint például Abu Hanifa), akik a foglyok pénzért történő elengedését (a foglyok kiváltását) kifejezetten tiltották, míg mások helyeselték. A gyakorlat és az egyéni érdek azonban e téren is döntőnek bizonyult: az oszmán korban az egyik legnagyobb, katonák ezreinek megélhetést biztosító kereskedési forma a rabokkal való üzletelés lett.

A szerzett javak felosztására vonatkozó szabályok és eljárásmodok itt is a valóság elvek, az államérdek és a szokásjog összecsiszolásával alakultak ki.⁶ Az oszmán hagyomány a 14. század második felére, I. Murád szultán (1362–1389) idejére teszi a foglyok – és nyilván az egyéb javak – után járó „ötöd” bevezetését.⁷ Az uralkodó állítólag keletről, a fejlettebb muszlim központokból érkező jogtudósok tanácsára döntött úgy, hogy többé nem hagyja veszni a neki törvény szerint járó jövedelmet. Ezt az adót az oszmánoknál perzsa szóval „pendzs ü jek”-nek (*penç ü jek*), majd összevontan „pendzsik”-nek (*pençik*) nevezték, ami ugyanúgy ötödöt jelent, mint az eredeti arab humsz terminus (egy-egy forrásban néha ezek török fordítása, a *beşte bir* is előfordul). Az ötöd beszedését kezdetben a bírókra (kádikra) bízták, de a későbbiekben külön ötödszedő biztosok vették át ezt a feladatot. A foglyok értékét eleinte egységesen 125 akcsében állapították meg, így az ötöd 25 akcsét tett ki. A beszedés történhetett természetben (ha a rabok száma meghaladta az ötöt) és pénzben (általában akkor, ha ötnél kevesebb foglyot hozott valaki). Tudjuk például, hogy a nikápolyi ütközet után I. Bajezid – aki első haragjában számos keresztény foglyot lemészároltatott – a rabok közül először kiválasztotta a „maga részét”, s csak a maradékot engedte át katonáinak.⁸ A nagy szultáni hadjáratok számítottak a legjobb fogolyszerzési alkalomnak. A pendzsiket rendszerint a visszatéréskor vették meg a rabok gazdáin, bár nagy ritkán az is megesett, hogy semmit sem kellett fizetniük. 1484-ben II. Bajezid szultán azzal próbált kedvet csinálni katonáinak a moldvai hadjáratához, hogy kihirdette: a vitézül küzdők rabjai után nem fog pendzsiket követelni.⁹

A pendzsikre vonatkozó első – és sajnos egyben utolsó – részletes szabályozások a 15. század végéről és a 16. század elejéről maradtak ránk. Ezek a „törvénykönyvek” (*kanunnamék*) valójában uralkodói parancsok voltak, amelyeket a rabbeszedésben érdekelt katonarétegek és hivatalnokok kérésére adott ki a szultáni

⁵ Arra, hogy miként alakult ki ez a történeti tényekkel nem teljesen összhangban álló felfogás, lásd Salaymeh 2008.

⁶ Az oszmán hódítás következtében Közép- és Kelet-Európában kialakuló „normatív eljárásmodok és szabályok rendszere”-re (egyfajta „fogságra vonatkozó nemzetközi jog”-ra) részletesen lásd Pálffy 2007; Smiley 2018. Utóbbi a 18–19. századi orosz–oszmán fronton kialakult módszerek és eljárások bemutatása.

⁷ Uzunçarşılı 1984: I. 6–12, 86–90; Beldiceanu-Steinherr 1969; Erdem 1996: 19–20; Yağcı 2011: 371–373.

⁸ Schiltberger 1995: 36.

⁹ Kepecioğlu 1942: 406.

udvar.¹⁰ Miután a tatárokon kívül ekkoriban az európai határvidékeken állomásozó könnyűlovas katonák, az akindzsik szállították a legtöbb rabot, természetesen, hogy a pendzsik-szedésre vonatkozó előírások egyúttal az akindzsik tevékenységét, rabszerzéssel kapcsolatos kötelezettségeit és jogait is szabályozták.¹¹ Az említett rendeletek az akindzsik rablóportyáit három csoportra osztották: 1) *akım*: az akindzsi bégek személyes részvételével zajló nagy vállalkozás; 2) *haramilik*: olyan portya, amelyen az akindzsi bégek nem vesznek részt, ám a portyázók száma meghaladja a százat; 3) *çete*: kisebb beütés, amelyen száznál kevesebben vesznek részt. Pendzsiket csak az első két fajta portyán ejtett rabok után kellett leróni. Azok, akik száz főnél kisebb csoportokban vagy a maguk szakállára indultak rabszerzésre, mentesültek a pendzsik-fizetés alól. A pendzsik összességében ekkor már nem tiszta ötöd. A megerősödött központi hatalom ugyanis a 10 és 17 év közötti fiúkat kivétel nélkül magának követelte, s csupán jutalomképpen engedett át közülük néhányat azoknak, akik szerezték őket. Az akindzsi bég 20, a pendzsik-szedő 5, a legtekintélyesebb tovidzsa (akindzsi tiszt) 1, az alacsonyabb rangú tovidzsák pedig ketten 1 fiút kaptak kárpótlásul azért, hogy legértékesebb rabjaikat az állam mindenestől elszedte.¹²

A többi rab után járó pendzsiket általában átkelőhelyeken, réveknél és kikötőkben szedték be a pendzsik-biztosok (*pendik emini*). A biztosok munkáját egy pendzsik-főnök (*pendikçi başı*) felügyelte; arról azonban nincsenek adataink, hol székelt és milyen területekre terjedt ki a hatásköre. A biztosok mellett külön írnokok működtek, akik nyilvántartásba vették az összes foglyot, feljegyezték értéküket és az ötöd összegét. Az akindzsi bégek szintén kötelesek voltak jegyzéket készíteni a foglyokról és az ötödről, az udvar pedig, hogy ellenőrizni tudja az egész folyamatot, mindkét „fél” deftereit bekérette.

A 15–16. század fordulójára a korábbi egyszerű értékbecslés kifinomultabb módszereknek adta át a helyét. A rabokat ekkoriban már számos kategóriára osztották, és mindegyikre külön értéket és ötödöt állapítottak meg. Az 1511. január 6-án kiadott kánunnáma erről a következőképpen rendelkezett: 1) a csecsszopótól (*şirhorbeççe*) 3 éves korig az ötöd 10–30 akcse; 2) 3–8 éves korig (*beççe*) 100 akcse; 3) 8–12 évesig (*gulamçe*) 120–200 akcse; 4) a pubertáskort elért fiúk (*gulam*) után 250–280 akcse; 5) szakállas hitetlen után 200–270 akcse; 6) idős hitetlen után 150–200 akcse; 7) idős és elaggott (vagy rokkant) hitetlen után 130–150 akcse; 8) félszemű vagy félkarú fiúk és felnőttek után 130–150 akcse; 9) a nők után (anya, szűz, gyerek, öreg, beteg vagy „hibás”) 120–150 akcse ötödöt kellett szedni.

Az állam az ötödfizetés kötelezettségét a rablott jószágokra (ló, marha, birka stb.) is kiterjesztette. Ennek részleteiről forrásaink sajnos semmit sem árulnak el; az

¹⁰ Három rendeletről van szó: az első datálatlan, a második 1493-ból, a harmadik pedig 1511-ből való; kiadta Uzunçarşılı 1984: I. 86–90. A középsőt lásd még Beldiceanu-Steinherr 1969: 44–47 és facsimile.

¹¹ Az akindzsik működéséről és a korai oszmán államban játszott politikai és gazdasági szerepükről újabbán lásd Schmitt–Kiprovska 2022; az említett szabályok összefoglalása: 512–513.

¹² A tovidzsákról lásd Öztürk 2008: 77–87.

említett rendeletek is csak annyit mondanak, hogy az állatok adóztatásában a régi törvény és szokás szerint kell eljárni.¹³ A 16. századra – az államot illető részt leszámítva – az ötöd tulajdonképpen pénzadóvá változott. Aki ezt lerőta, az a biztosoktól bizonylatot (*tezkere*) kapott, és a rab továbbszállításakor a vám- és átkelőhelyeken ezzel igazolta az ötöd befizetését. Ezzel azonban nem mentesült a rabok (és jószágok) után szedett átkelési illetékek vagy vámok (*bac-i ubur*, *resm-i geçüd*, *resm-i üsera* stb.) megfizetése alól.¹⁴ Míg a rabok értéke viszonylagos állandóságot mutat (az 1552-ből fennmaradt szegedi pendzsik-jegyzékben például a foglyok többségét 1000 akcséra taksálták, ami nagyjából megfelel a fenti rendeletből következő átlagárnak),¹⁵ addig az efféle illetékek a 16. században jócskán megemelkedtek. Az al-dunai Tulcsán 1515–1517-ben egy akcsét szedtek minden rab után, 1590-ben viszont már 20-at.¹⁶ A kevés adat alapján úgy tűnik, a század eleji 1–2 akcsés átkelési illetékek már a század közepén tíz-húszszorosra növekedtek (legalábbis Európában; a rabszolgakereskedelem adóztatása ugyanis a birodalom keleti és nyugati felében, illetve az egyes tartományokban sokszor nagyon eltérő módon folyt, különösen ami a rabszolgapiacok működését illeti). Ezt igazolják a budai adatok is: itt 1551-ben 20 akcse volt a rabok átkelési illetéke.¹⁷

PENDZSIK-SZEDÉS AZ ÉSZAKNYUGATI HATÁROKON – NÉHÁNY PÉLDA A MAGYARORSZÁGI HÓDOLTSÁGBÓL

Miután a törökök befészkeltek magukat Magyarország középső részére, és megszervezték itteni közigazgatásukat, természetesen a pendzsik-szedés intézményes kereteit is megteremtették. A budai vilájet pénztári naplóiból tudjuk, hogy az ötödből származó bevételek a budai és a pesti adóbérléhez tartoztak, és 1558–1560-ban a budai vár azab nevű gyalogos katonáinak agája (előbb Dur [Tur] Ali, majd Hüszejn) volt a tartomány fogolyötöd-szedő biztosa (*emin-i pencik-i*

¹³ Uzunçarşılı 1984: I. 87, 89. Több esetet ismerünk, amikor a pendzsiket és az állatok után szedett „ötödöt” összevonták.

¹⁴ Fisher 1978: 164, 167–168; Erdem 1996: 19–20; Yağcı 2011: 373–374.

¹⁵ Hóvári 1981: 442. Aligha véletlen, hogy Burszában (1485), Trapeztuntban (1485) és Kaffában (1542) szintén 250 akcse körüli behozatali vámot (azaz „ötödöt”) szedtek egy rab után: Ínalcık 1996: 145–146, 185: 1. jegyzet. Ugyanakkor az egyes rabok értéke mindig is igen nagy szóródást mutatott; lásd Ínalcık 1979: 43–45; Sak 1989: 169–175; Seng 1996: 142–147, 155–156; Sobers-Khan 2014: 168–218; Öztürk 2017: 34–35.

¹⁶ Hóvári 1981: 442; Fisher 1978: 168. A 16. század második felében ez az összeg volt érvényben a legtöbb al-dunai átkelőhelyeken; lásd Beldiceanu–Beldiceanu–Steinherr 1964: 111. Irène Beldiceanu (1969: 37) szerintem félreértette ezt a helyet, amikor pendzsik gyanánt szedett 20 akcséről beszél. Mint Fisher, ő is összekeverte az átkelési illetéket a pendzsikkel. A szöveg csak annyit állít, hogy a pendzsiket e helyeken megszüntették, de egy szóval sem mondja, hogy a helyette szedett 20 akcse is pendzsik volna. Magából az összegből világos, hogy itt a következő történet: ezek az átkelők megszűntek ötödszedő helyként működni, s a továbbiakban csak az akkoriiban szokásos 20 akcse átkelési illetéket kellett megfizetni a rabok után.

¹⁷ Fekete 1955: 231. A Krím félszigeti Kaffában már 1542-ben 27 akcsét szedtek „hídvám” (*resm-i köprü*) címen: Berindei–Veinstein 1975: 74; Fisher 1978: 163.

üsera).¹⁸ Egy későbbi rendeletből kiderül, hogy a budai azab agák 1573 májusáig folyamatosan kezükben tartották a tisztséget, ám ekkor – mivel már évek óta egy vasat sem fizettek be a kincstárba – felmondtak nekik, és egy simontornyai timár-birtokosra bízta a Dunától nyugatra fekvő szandzsákok (Esztergomtól le Szigetvárig) ötödadójának behajtását.¹⁹ Az 1558–1560-as pénztári naplók egy másik helye alapján valószínű, hogy külön biztos működött a koppányi szandzsákban is.²⁰ 1580 elején Haszán pécsi zámet-birtokos egyebek között azzal a kikötéssel kapta meg a szigetvári szandzsákbégséget, hogy a szigetvári és a székesfehérvári végek ötödadóját a szultáni hászokhoz csatolja.²¹ 1658-ban Jenőn is működött pendzsik-szedő biztos.²² E néhány, ellentmondásoktól sem mentes adat alapján nehéz eldönteni, hogy az oszmán kormányzat minden szandzsákban tartott-e fenn szervezetet az ötöd beszédésére. Ha arra gondolunk, hogy a rab-szerzés és rabkereskedelem milyen óriási jelentőségre tett szert a korabeli Magyarországon (nemcsak török oldalon, hanem a királyságban is), akkor logikus arra következtetnünk, hogy a pendzsik-szedés nem korlátozódott a tartomány központjára, és a szandzsákokban (főleg a határ mentiekben) is kellett lenniük beszédő biztosoknak (*pencikçiknek*), akik esetenként a vilájet vagy egy nagyobb régió fővállalkozójának felügyelete alatt dolgoztak. Ezt a sejtést támasztja alá a következő két dokumentum. Mindkettő egy-egy pendzsik-szedő kinevezéséről intézkedik: az első a szolnoki, a második pedig a füleki szandzsákban kapott hivatalt 1555. január 14-én, illetve január 16-án:

„Parancs a szolnoki bégnek, Mahmud bégnek: levelet küldtél és jelentetted, hogy a nevezett livában ötödszedőre van szükség; Tur Ali, e fermán vivője, aki jelenleg a nevezett livában állomásozó beslük főagája, képes volna ellátni ezt a szolgálatot. Ennek alapján elrendelem, hogy jelentésednek megfelelően az említett livában a nevezettet bízd meg az ötödszedési szolgálattal.”²³

„[Parancs] a füleki szandzsákbég[nek], Hamzának – tartson soká a méltósága! –: levelet küldtél és jelentetted, hogy a nevezett livában ötödszedőre van szükség, s hogy Mehmed, e parancs vivője, a szécsényi szandzsák alajbége, képes volna ellátni ezt

¹⁸ Fekete–Káldy-Nagy 1962: 312, 330, 351, 461, 543.

¹⁹ Dávid 1982: 78, 292. jegyzet.

²⁰ Fekete–Káldy-Nagy 1962: 461.

²¹ Dávid 1993: 166–167.

²² MNL OL P 1313, 250. cs., 2. cím, 33–41. sz.

²³ *Solnok beği Mahmud beğe hükküm ki: mektub gönderüb liva-i mezkürde pencikçi lazım olmağın bi'l-fil liva-i mezkürde vaki olan beslülere baş ağa olan darende-i ferman Tur Ali hidmet-i merkurun uhdesinden gelür kimesnedür deyü arz etdüğün ecilden buyurdum ki arz etdüğün üzere liva-i mezkürde pencik hidmetin mezküre etdüresin.* Amászia, 962. safer 20. [= 1555. január 14.] BOA MD 1, p. 284, No. 1608. A beslük lovas várkatonák voltak. A liva a szandzsák (alkormányzó-ság) másik neve a korabeli oszmán államigazgatásban.

a szolgálatot. Ennek alapján elrendelem, hogy jelentésednek megfelelően a nevezet-
tet bízd meg szandzsákod ötödszedési szolgálatának ellátásával.”²⁴

A kinevezés iránti kérelmek és azok jóváhagyása alapján arra gondolhatnánk, hogy jelentős feladatok vártak a posztra kiszemelt hivatalnokokra, s hogy a magyarországi török rabkereskedelem méretei a török berendezkedés megszilárdulásával párhuzamosan növekedtek. Erre engednek következtetni a korabeli magyar és Habsburg források (magán- és hivatalos levelek, követi beszámolók, emlékiratok, elbeszélő források stb.) is, amelyek egybehangzóan kiterjedt rabszerző és -kereskedő tevékenységről számolnak be.²⁵ Ugyanakkor a török hivatalos dokumentumokban (vám- és pénztári naplókban, szandzsák-összeírásokban) a fogolyötödből származó jövedelem általában viszonylag alacsony (ha egyáltalán szerepel). A budai kincstárba 1559-ben 18 966, 1560-ban 43 245 akcse folyt be ötöd címén.²⁶ Az egyszerűség kedvéért tegyük fel, hogy ebben a két évben szintén 1000 akcséra értékelték minden egyes foglyot; így számolva arra az eredményre jutunk, hogy 1559-ben 94–95, 1560-ban 216 rabot vettek jegyzékbe a budai vilájetben.²⁷ Hasonló képet mutatnak a vámnaplók adatai is. Fekete Lajos szerint 1571-ben 64, 1573-ban 155, 1580-ban pedig „hozzávetőleg” 80 rabot vittek át a budai vámon (az itteni illeték, ahogy fentebb szó esett róla, a század közepén 20, 1571-ben és azután 25 akcse volt). A szolnoki vámnaplóban mindössze egyetlen rab bukkan fel (noha oda külön pendzsikcsit kért a bég), és Esztergom forgalma is csekélynek mondható.²⁸ Úgy tűnik, a budai kincstár elképzelése kezdetben (nyilván az akkortájt gyakori összezsapások hozadékából kiindulva) túl ambiciózus volt: 1546-ban a budai átkelőnél 40 000 akcse bevételt irányoztak elő a foglyok átkeléséből (*resm-i geçüd-i esara*), vagyis mintegy 2000 rab átszállításával számoltak évente. A későbbiekben viszont ez a tétel külön már nem szerepel a szandzsák-összeírásokban, ami arra utalhat, hogy a remények nem teljesültek. Az éves pendzsik-bevételt viszont jobban mérték fel: az 1560-as évektől 40 500 akcsében határozták meg, amit a pénztári naplók tanúsága szerint el tudtak érni.²⁹

²⁴ *Filek sancağı beği Hamza dame izzuhu[ya hükiüm ki:] mektub gönderüb liva-i mezkürde pencikçi lazımdur deyü Şeçen sancağı alay beğisi darende-i ferman Mehmed hidmet-i mezkürün uhdesinden gelür kimesnedür deyü arz etdüğün ecilden buyurdum ki arz etdüğün üzere sancağunda vaki olan pencik hidmetin mezküre etdüresin.* Amászia, 962. safer 22. [= 1555. január 16.] BOA MD 1, p. 286, No. 1626. Az alajbég a szandzsák kormányzójának, a szandzsákbégnek a helyettese.

²⁵ A kérdéskör fontosabb feldolgozásai: Takáts 1915; Szakály 1973; Dávid–Fodor (eds) 2007.

²⁶ Fekete–Káldy-Nagy 1962: 606–607; Káldy-Nagy 1970: 69–70.

²⁷ Bár az 1573-ban kinevezett Behrám csaus egy év alatt 118 925 akcsét adott át a kincstárnak ötöd címén (Dávid 1982: 78, 292. jegyzet), a fent említett előzményekre tekintettel valószínű, hogy ez az összeg jelentős hátralékokat is magában foglalt. Így a belőle adódó mintegy 600 (vagy, amennyiben Fekete 1573. évi átlagáiraiból indulunk ki, 850) rab minden bizonnyal nem egyetlen év „termése”.

²⁸ Fekete–Káldy-Nagy 1962: 587.

²⁹ BOA Tahrir Defterleri 410, 15 (1546); 343, 12 (1562); 592, 4–5 (1580); 611, 3 (1590); az első kettő kiadása: Káldy-Nagy 1971: 11–12, 15; vö. Fisher 1978: 169 (több félreértéssel).

Hogyan oldható fel a különféle források közötti nyilvánvaló ellentmondás? A kérdésre nem lehet teljesen megnyugtató választ adni, de néhány összetevőre azért rá tudunk mutatni. A magyarázat részben az lehet, hogy a rabszerzésnek és -kereskedelemnek valószínűleg csak egy része tükröződik az oszmán-török elszámolásokban. Úgy tűnik, ennek okai részben a török hadszervezetben, részben a szultáni udvar politikájában rejlenek. A magyarországi török hadszervezetben hiába keressük az akindzsiket, akik korábban a határ menti rabszedés bajnokai voltak, s ezért ezen a téren a korábbi módszerességnek is vége szakadt. Úgy is mondhatnánk: decentralizálódott és esetlegesebbé vált a fogolyszedési tevékenység, s ezzel párhuzamosan csökkent a vállalkozások átlagos mérete is. A nagy hadjáratoktól eltekintve a rabszedés többnyire kisebb csoportokban, portyákon és a magyar határvédekkel folytatott csetepatékban folyt. A rabok gazdáit ugyanakkor az ilyen körülmények között szerzett rabokat a szokásjogra hivatkozva igyekeztek kivonni az adózásból. Hogy ilyenfajta szokásjog valóban létezett (amelyhez talán az akindzsik csetének nevezett portyája szolgáltatta a precendenst), az jól látható az alábbi két rendeletből:

„Mehmednek, Halil bég budai defterdár emberének adták.

Parancs Ali budai beglerbégnak: Nezir jelenlegi esztergomi biztos deftert küldött, s jelentette, hogy néhányan átkelési illetékekkel és ötöddel tartoznak, s vonakodnak megfizetni. Elrendelem, hogy amint nemes parancsom megérkezik, ne késlekedj, és mindenkitől, aki tartozik, az átkelési illetéket és az ötödöt hiánytalanul szeded és hajtasd be, és vételezd be nagyúri kincstáramba. Többen arra hivatkozva nem akarnak ötödöt fizetni, hogy kevés [foglyot ejtettek] és gyalogosan hozták ki őket. Bármennyi foglyot hoznak is – akár lovasok, akár gyalogosok, s akár keveset, akár sokat –, azonnal fizessék meg az utánuk járó ötödöt, s ne engedd, hogy bárki kibúvót keressen vagy vitatkozzék.”³⁰

Az esztergomi biztos szerint tehát azok nem akartak átkelési illetéket és ötödöt fizetni, akik gyalogosan indultak rabszerző akcióra, és kevés foglyot ejtettek. Úgy látszik, ez a szokás erősen élt, és tiszteletben tartása érdekében nagy nyomás nehezedett az udvarra, mert az utóbbi fél évvel később mégis hozzájárult ahhoz, hogy

---

Összehasonlításként érdemes megemlíteni, hogy a temesvári vilájetben a kincstári bevételek között 1569–1570-ben 5000, 1579–1580-ban pedig mindössze 2000 akcsét irányoztak elő „foglyok ötöde és egyéb” (*pencik-i esana ve gayre*) címén: BOA Tahrir Defterleri 552, 5; 674, 5.

³⁰ *Budun defterdaru Halil beğün adamı Mehmede verildi. Budun beğlerbeğisi Aliye hüküm ki: haliya Estorgon emini Nezir defter gönderüb baz-i kimesnelerde resm-i geçid ve pencik akçesi olub edasında inad etdüklerin ilam etmeğün buyurdum ki hükm-i şerifüm vardukda tehir etmeyüb miriye aid olan resm-i geçid ve pencik her kimün zımmetinde var ise bi-kusur cem ve tahsil etdürüb hızzane-i amirem için zabt etdürsin. Baz-i kimesneler pencik vermede azdur ve yayak çıkarmışdur deyü niza ederlerimiş. Eđer atlu ile ve eđer yaya ile eđer az ve çok her ne mikdar esir çıkar[ur]larise penciklerin aliverüb kimesne taallul ve niza etdürmeyesin.* Edirne, 959. safer 22. [= 1552. február 18.] TSMK, Koğuşlar 888, 66b; kiadva: Dávid–Fodor 2005: 258–259, 41. sz.

a gyalogosok mentesüljenek a pendzsik-fizetés kötelezettsége alól. Az általuk hozott rabok tehát a továbbiakban eleve kikerültek az adminisztráció hatóköréből:

„Megíratott. Behrám kethüdának adták 1552. augusztus 20-án.

Parancs Hizirnek, a nagyúri kincstár budai defterdárjának – tartson soká a szerencséje! –: megparancsolom, hogy azoktól, akik gyalogosan mennek el és hoznak foglyokat a porba sújtott hitetlenek országából, ne szedjenek ötödöt; elrendelem, hogy ne szedj ötödöt azon foglyok után, akiket olyan gyalogosok szereztek, akik között nem voltak lovasok. De a gyalogosokat kivéve a lovasoktól és azoktól, akik hajóval mennek és hoznak rabokat, a törvény szerint továbbra is jár az ötöd. Ha a gyalogosokon kívül bárki foglyot hoz, szedd be tőle az ötödöt, és ne engedd, hogy kibúvót keressen és vitatkozzék.”³¹

Tovább csökkentette a regisztrált foglyok számát, hogy a magyarországi pasák és bégek, akik mindig sok rabra tettek szert, a jelek szerint szintén igyekeztek kivonni magukat a pendzsik és a vámok megfizetése alól.³² Mivel a szultánnak ajándékuul szánt rabok (a „császár rabjai”) után az adminisztráció érhető módon nem szedhetett adót, a katonai parancsnokok körében bevett szokássá vált, hogy foglyaik nagyobbik részét elküldték Isztambulba. Ezt nemcsak azért tették, hogy kedveskedjenek uralkodójuknak vagy más fontos méltóságoknak, hanem azért is, mert a hagyományok szerint bízhattak abban, hogy a szultán tetszése jeléül néhány foglyot visszajuttat nekik, és így egyszerre szereznek „jó pontot” és jutnak olyan rabok birtokába, akik után nem kell illetéket fizetniük.³³

A csempészet és a korrupció nyilván szintén hozzájárult ahhoz, hogy a kincstári bevételek elég szerényen csordogáltak a rabkereskedelemből. Ez a probléma a 16. században annyira közismert volt, hogy az 1568. évi drinápolyi szerződésben külön kitértek rá. A 15. cikkelyben megállapították, hogy a Habsburg és az oszmán fél számára egyaránt káros az anatóliai rabszolgakereskedők gyakori megjelenése Magyarországon, mivel a török bégek és katonák a határ mentén

³¹ Yazıldı. *Behram kethüdaya verildi. Fi 29 şaban sene-i 959. Hizane-i amiremün Budun defterdari Hızır dame ikbaluhuya hüküm ki: haliya küffar-i haksar vilayetinden piyade varub esir çıkaranlardan penc ü yek alınmamasın emr eyleyüb buyurdum ki içlerinde atlu olmayub piyade varanlar çıkardukları esirden penc ü yek aldurmayasın. Amma piyadeden gayri atludan ve gemi ile varub esir çıkaranlardan kanun üzere kemakan penc ü yek alınur. Piyade taifesinden gayri her kim esir çıkarur ise kemakan penc ü yeklerin aldurub kimesneye taallul ve niza etdürmeyesin.* Isztambul, 959. sában 25. [= 1552. augusztus 16.] TSMK Koşuşlar 888, 377b; Dávid–Fodor 2005: 594–595, 318. sz. A kethüdák a tartományi oszmán főméltóságok és az idegen államok képviselői a portán.

³² Fekete Lajos szerint (Fekete–Káldy-Nagy 1962: 587) a pasák és bégek rabjai vámmentesen mehettek át a határon. A fekete-tengeri rabkereskedelem volumenének meghatározásakor hasonló problémát okoz, hogy a krími kánok és a kalgák (utóbbi a kán helyettese, akit az uralkodó a saját családjából nevezett ki), ugyancsak mentesek voltak a vámoktól: Öztürk 2008: 48.

³³ Éppen ez történt 1592 januárjában a boszniai beglerbéggel; a szultáni tanács arról értesítette, hogy két tőle érkezett és iszlámra áttért foglyot visszaküldenek hozzá, hogy a továbbiakban nála szolgáljanak: BOA MD 69, p. 164, No. 328. A rabok Isztambulba küldéséről lásd még Nalçacı 2015: 52–54.

„[...] nagyszámban rabolnak el mindenféle korú embereket, de különösen serdületleneket, s őket lopva és titkon eladják az efféle felvásárlóknak, nagy veszteséget okozva mind nekünk, mind önagyságának (a szultánnak); éppen ezért elhatároztuk, hogy a jövőben az ilyen felvásárlókat Magyarország határaihoz nem szabad engedni s ezeknek ott tilos emberkereskedelmet űzni”.³⁴

Nem valószínű, hogy ez az illegális tevékenység ezután megszűnt volna. Ám a fentebb jelzett ellentmondás magyarázatát végső soron mégsem ebben vagy a már említett többi tényezőben, hanem ezek együttesében, illetve a 16–17. századi magyarországi rabszedési gyakorlat egészében találhatjuk meg.

Ez a rabszedés török oldalon abban különbözött a korábbiaktól, hogy az itteni sajátos viszonyok folytán a törökök rákényszerültek arra, hogy alkalmazkodjanak a Habsburg-magyar oldal céljaihoz és módszereihez. Az utóbbiak foglyszédése nem arra irányult, hogy valódi rabszolgákat szerezzenek és azokat gazdaságilag vagy katonailag hasznosítsák, hanem arra, hogy a komoly értéket képviselő rabok megsarcolásával pénzhez jussanak, és ekképpen pótolják ki a gyakran elmaradó zsoldot. Ezt a szemléletet a törökök is hamar átvették, s így a hódoltság kori Magyarországon az adás-vétel különös ágazata bontakozott ki.³⁵ A foglyul ejtett katonákat (különösen a főembereket) többnyire nem vetették rabszolgaságra, hanem az üzlet reményében börtönökben vagy házi őrizetben tartották. Mivel a főembereket és a némi vagyonnal rendelkezőket eleve váltságdíjon való szabadulásra vagy a saját oldal értékesebb rabjainak kiváltására szánták, s mivel az értékesebb rabokat a szultáni udvar rendszerint magának foglalta le, a foglyok adminisztrálásának hagyományos módszerei sokat veszítettek jelentőségükből. Mihelyt közbeszólt az államérdek vagy a kellő erővel megtámogatott magánérdek (a pasák és a bégek üzleti érdekeltsége), a pendzsik és a vám szedésével foglalkozó hivatalnokok aligha tehetek mást (már amennyiben meg akarták tartani az állásukat), mint hogy behunyták a szemüket, és bedugták a fülüket. Még akkor is, ha az udvar néha dörgedelmes figyelmeztetésben részesítette és azzal fenyegette őket, hogy tőlük fogja behajtani a kieső vagy eltitkolt bevételeket.³⁶

³⁴ Sinkovics (szerk.) 1968: 147.

³⁵ Minderre: Szakály 1973: 37–38; különösen Pálffy 2007. Ennek a sajátos üzletágnak a jelentőségét az újabb török történetírás is kezdi felismerni és számításba venni a rabkereskedelem méreteinek meghatározásakor; lásd Öztürk fentebb idézett kiváló tanulmányát, főleg Öztürk 2017: 51–56.

³⁶ Lásd a pécsi szandzsákbégnek, a szandzsák kádijainak és a drávai átkelőhelyek megbízottjainak 1605 őszén küldött parancsot: „Parancs a pécsi szandzsákbégnek, a nevezett livában lévő kádiknak és a Dráva folyó partjain lévő kikötők tisztjeinek: elrendeltem, hogy Kanizsán és más vidékeken a háború földjéről származó foglyok után járó ötöd a régi szokás szerint szedessék. Elrendelem, hogy amint ... [a parancsvivő] megérkezik, a nevezett ügyben mindnyájan kellőképpen igyekezzetek, és nagy körültekintéssel gondoskodjatok arról, hogy a háború földjéről a kikötőkbe és a révekhez érkező foglyok után járó ötödöt a beszédessel megbízott személyek a kincstár számára beszédjék, hogy egyetlen foglyot se engedjenek át az utána járó ötöd beszédése nélkül, s hogy ebben az ügyben ne érje kár a kincstári vagyont. Ha mégis kivételeznének egyesekkel, a tőlük járó adóért ti fogtok kárpótlást fizetni. Ennek megfelelően igyekezzetek!” 1014. dzsemáziüláhir 24. [= 1605. november 6.] BOA MD 77, p. 77, No. 261.

Mindezek alapján valószínű, hogy a török nyilvántartások a rabkereskedelemnek csak egy töredékéről tájékoztatnak bennünket. Erre enged következtetni a következő eset is: egy 1589 decemberében kelt szultáni parancs szerint a különféle magyarországi szandzsákbégi posztok után boszniai beglerbéggé emelt, rendkívül harcias és 1588. január végén elhunyt Sehszüvár bég foglyainak eladásából 35 000 gurusra (körülbelül 20 000 aranyra) számítottak.³⁷ Mindent összevetve, a Magyarországon évente ejtett rabok száma megközelíthette a Krimbe hozott rabokét; ez utóbbi egy újabb, évtizedes tévedéseket korrigáló, gondos számítás szerint 750-re, míg az egész kelet-európai kereskedelemről származó rabok száma 3000-re tehető.³⁸ Ezen adatok fényében a magyar (közép-európai) területek részesedése az oszmán rabszedésben és -üzletben egyértelműen jelentősnek mondható.

A FOGOLYÖTÖD-ADÓ BESZEDÉSE ADÓBÉRLETBEN – HÁROM PÉLDA A BIRODALOM FŐVÁROSÁBÓL

A 16. századtól az ötöd beszédését gyakran adták ki adóbérletbe (*iltizam, mukataa*). Az isztambuli kikötők fogolyötöd-adó bérlete (*pençik mukataaşı*) a legkapósabb és a legjövödelmezőbb adóbérletek közé tartozott. Egy jogi dokumentum, egy érdekes irategyüttes és egy rövid elszámolás segítségével ennek pénzügyi viszonyaiba pillanthatunk be az 1570–1610-es években.

Egy 1576. március 21–30. között keletkezett kádi-végzésből (*sicil*) megtudjuk, hogy e dátum előtt nem sokkal az isztambuli fogolyötöd mukataáját, vagyis adóbérletét három évre 5 300 000 akcséért (átszámolva 88 333 aranyért) adták el. Egy új vállalkozó, az üszküdári Szultán városnegyedben lakó Kara kádi fia Mehmed cselebi 500 000 akcsét ígért rá erre az összegre, és végül három évre 6 000 000 akcséért (100 000 arany) vette bérbe a mukataát. A törvényszéken négy tanú jelenlétében számos őt ismerő „előkelő” (*ayan*) tett tanúságot arról, hogy Mehmed cselebi a feladatra teljesen alkalmas, elegendő tőkével rendelkezik, becsületes és istenfélő.³⁹

Mehmed cselebi talán kitöltötte idejét, de hogy a három év letelte után folytatta-e, vagy más lépett a helyébe, nem tudni. (Ísmerve az adóbérlők gyakori változását, utóbbi sem volna meglepő.) 989/1581-ben viszont biztosan mások, mégpedig egy háromtagú társaság vette át az adóbérletet, szintén három évre. Közülük Dzsáfer hamarosan meghalt, Rizván csaus pedig gyakorlatilag nem vett részt a közös munkában, ezért a galatai kádi igazolása és számos „szakértő” muszlim tanúskodása alapján ki is zárták a társaságból. Így egyedül a Mazalto nevű zsidó vitte tovább az ügyeket, aki ekkor már húsz-harminc éve vett részt

³⁷ BOA MD 66, p. 97, No. 210, 211. 998. safer 10 [=1589. december 19.]. A bég magyarországi működésére: Ács 2017. Halálára: ÖStA HHStA, Türkei I. Karton 65. Konv. 1. 1588. I. (Az adatért Dávid Gézának tartozom köszönettel.)

³⁸ Öztürk 2017: 49, 56.

³⁹ BOA D.GNK 23790, 2.

különböző beosztásban (írnok, pénzbeszedő, vállalkozó) adóbérletek működte-tésében. A három év leteltekor (992/1584) színleg maga mellé vette a Simojil nevű zsidót, akivel együtt újabb hat évre vették bérbe a mukátaát 12 700 000 akcséért (átszámolva 195 385 aranyért), és vállalták az addig felhalmozódott több mint 2 100 000 akcse hiány befizetését is. Ám Simojil hamarosan csődbe ment, ezért Mazalto kizárta őt, és ismét egyedül üzemeltette az adóbérletet három évig, lesújtó eredménnyel: a korábbi hiányt megtettezte további 2 000 000 akcséval. Ennek ellenére megkezdte második terminusát is (995/1587), de a hiány folya-matosan nőtt. Ezért három hónap elteltével összetársult Dávid fia Simon nevű hitsorsosával, és az ő nevére új szerződést kötöttek: Simonnak (napi?) 200 akcsés fizetést állapítottak meg, az első három évet lezártnak nyilvánították, s a folyó hároméves ciklust még két hároméves ciklussal megtoldva kilenc évre 600 000 akcse többlettel 19 650 000 akcse (akkori átváltási árfolyamon 163 750 arany) befizetését vállalták. Ígéretet tettek arra is, hogy megfizetik az 1581 óta felhalmo-zódott összes hiányt. Egy évig ügyködtek így, amikor ellenőrizték őket. A követ-kezőkre derült fény: a hiány tovább nőtt (egy év alatt 1 800 000 akcséval), ami a korábbiakkal együtt immár 6 500 000-re (egy másik irat szerint 6 200 000-re) emelkedett; Simon ráadásul 4–5 000 000 akcséval tartozott különféle kereske-dőknek, a kezeseknek pedig nyomát sem találták. A hatóságok számára világossá vált: ha nem lépnek, Simon nemhogy a régi hátralékokat nem fogja befizetni, de az ő idejére eső vállalásokat sem fogja teljesíteni.

Ezért alkalmas vállalkozó után néztek. Ekkor jelentkezett a divánban az Adzsemzáde Mehmed nevű kereskedő, egyúttal udvari csaus, aki az 1589. no- vember 27-től számított kilenc évre 19 650 000 akcséért elvállalta a mukátaa mű- ködtetését, de szigorú feltételeket szabott: a régi hiányokért nem áll jól, azokat a korábbi vállalkozóktól hajtásák be; a kincstárnak átadott 600 000 akcsét szá- molják el előlegnek; csaus tisztségében erősítsék meg; írnoknak és szolgának azt alkalmazhasson, akit akar; ha közben más vállalkozó magasabb ajánlatot tenne, addig nem vehetik el tőle a mukátaát, amíg az előleget vissza nem kapta; a ko- rábbi zsoldok a vállalkozás kezdetétől ugyanúgy járjanak neki. A divánnak be- terjesztett írásos ajánlatát érdekes módon csak 1590. augusztus 30-án hagyta jóvá a nagyvezír, és rendelte el a kinevezési okirat kiállítását, jöllehet a vállalkozás első hároméves ciklusa már majd háromnegyed évvel korábban (1589. november 27- én) elindult.⁴⁰

A fentiekből jól látszik, hogy a birodalom egyik legnagyobb pendzsik-fizető helye, az isztambuli mukátaa ebben az időben ugyanolyan gondokkal küszködött, mint az adóbérletek többsége, s a túlvállalás és a pénzügyi ügyeskedések követ- keztében hosszú éveken át súlyos hiányokat termelt. Egy húsz évvel későbbi, két évet (1609–1611) lefedő elszámolásból viszont újra egy konszolidált adóbérlet

⁴⁰ BOA MAD 3247, 1–6. A kinevezési okiratért járó illetéket (120 akcsét) 1591. május 29-én fi- zette be. A defterre röviden utalt már Fisher is (Fisher 1978: 169 és 173, 57. jegyzet), de úgy tűnik, ezt is félreértette. Az 1586-os és 1589-es vállalási összeg szerepel Çizakça adóbérleti listá- ján is: Çizakça 1993: 249; vö. Çizakça 1993: 230.

képe bontakozik ki. Az ekkori bérlő, Murád aga udvari főapród (*müteferrika*) olyan ügyesen gazdálkodott, hogy a napi részlet szerint befizetett 3 436 994 akcse (akkori árfolyamon 27 495 arany) összegén felül 86 845 akcse többletet termelt ki úgy, hogy kifizette az adóbérlésre terhelt régi zsoldokat is (109 500 akcsét).⁴¹ Ez akkor is komoly (és meglehetősen ritka) eredmény, ha amúgy a bevételi összeg – nyilván a századvégi nagy háborúk és a belső zűrzavarok hatására – a 16. század végihez képest némileg csökkent: közel évi félmillió akcséval. A stabil gazdálkodás és az ígértnél is nagyobb bevétel ugyanakkor kárpótolta az államot, amelynek a számos udvari zsoldos és járadékos fizetéséhez nagy szüksége volt az innen származó bevételekre.⁴²

Murád aga teljesítménye azért is igen figyelemreméltó, mivel három évvel korábban (1606 novembere és 1607 novembere között) az akkori két adóbérlő az előttük működő vállalkozók évi 2 milliót és Murád aga évi 1,7 milliót meghaladó vállalásával szemben csak 938 758 akcsét szedett be 3488 rab után.⁴³ Ez a részletes, havi és napi bontásban haladó elszámolás azért is nagyon érdekes forrás, mert megmutatja, hogy a 16. század eleji törvénykönyvhöz képest milyen változások történtek a foglyok kategorizálásában és adóztatásában. A régi kategóriák többsége megmaradt, de újakkal is találkozunk: ilyen a „kicsi” (*küçük*), amely a forrás kiadója szerint valószínűleg a *beççéne* nevezett, 3–8 éves korosztályra vonatkozott; aztán a „nagy” jelentésű *balaban*, amely a régi törvény „szakállas”-ával (azaz a felnőtt férfival) lehet azonos. Az egyes kategóriák adóztatása viszont ekkorra alaposan megváltozott: míg a felnőtt („szakállas”) férfiak után a régi módon 240–250 akcsét vetettek ki, addig a „csecsszopó” (*şirhore*) után a korábbi 10–30 akcse helyett 185–330 akcsét, a *beççére* előírányzott 100 akçe helyett pedig 75–175 akcsét szedtek.⁴⁴ És ami legalább ilyen fontos: az elszámolás második részében, ahol a hajón hozott rabokat és az utánuk szedett pendzsiket vették számba, a kategóriák száma háromra szűkül: „nagy” (azaz felnőtt: *kebir*), „kicsi” (*küçük*) és „csecsszopó” (*şirhore*). Úgy tűnik, ezzel fontos lépést tettek az ötödadó olyatén átalakítása felé, amelynek eredményeképp a sokféle kategóriából végül csak kettő maradt: a „nagy” (*kebir*) és a „kicsi” (*sagir*), s a két kategória után fizetendő összegek is rögzültek 2:1 arányban. (Egyébként ugyanebbe az irányba mutatott az az egyes vámállomásokon – Burszában, Kaffában, Azakban és másutt – már régóta követett gyakorlat, hogy a foglyok után fix összegeket hajtottak be vámként/ötödként). Ezt az átalakulást követjük nyomon a következő fejezetben.

⁴¹ BOA Kepeci 5015, 6. Az elszámolás az 1609. szeptember 1.–1611. augusztus 10. közötti időszakot öleli fel, de magát az iratot érdekes módon 1611. július 31-re datálták.

⁴² Ilyen járadékosokra lásd például BOA MAD 5227, 87, 150. 1099. zilkáde 12. [= 1688. szeptember 8.]

⁴³ Yağcı 2013.

⁴⁴ Lásd még Yağcı 2011: 378–379, 381–382, 4. és 6. táblázat.

PENDZSIK-SZEDÉS BIRODALMI HADJÁRATOK IDEJÉN (17. SZÁZAD)

Jóllehet az ellenség területére irányuló nagyobb beütések, portyák szakadatlan sora és a határ menti mindennapos embervadászat „békeidőben” is biztosította a foglyok és az ötödbevételek szüntelen áradását, az igazán nagy fogást a birodalmi hadjáratok tették lehetővé mind az egyszerű katonák, mind pedig az állam számára. Így volt ez az 1526. évi mohácsi hadjárat alkalmával is. A krónikás Peçevi szerint

„[...] ebben a prédadús hadjáratban az iszlám seregének osztályrészül jutó zsákmány messze meghaladta a megszokott mennyiséget. Mindenki ezüst- és aranyedényekkel és finom szövetekkel töltötte meg poggyászát, a legszükségesebbeken kívül elhányták durva zsákjaikat és pokrócaikat, a foglyaikat pedig úgy hajtották, mint a birkanyáját. Senki sem kételkedett benne, hogy számuk több mint kétszeresen meghaladta az iszlám seregét.”⁴⁵

A hadvezetés Péterváradra érve, október 4-én hirdette ki a seregben, hogy „minden egyes fogolyért fizessék meg a fogolyötöd-adót, mert különben elvétenek”.⁴⁶ Sajnos a számokat nem ismerjük, de bizonyosra vehetjük, hogy ezen a napon az állam vezetői elégedetten hajtották álomra a fejüket a hatalmas bevétel láttán.⁴⁷

Az 1526-os pendzsik-szedés technikai lebonyolítását nem ismerjük, de más hadjáratok leírásaiból tudjuk, hogy azokon a régi szokás szerint pendzsik-biztosokat (*pencik emini*) és írnokokat (*katib*) neveztek ki. Így jártak el 1595 kora őszén is, amikor a szövetséges erdélyi–havasalföldi erők elől visszavonuló, rabokkal jól megrakott oszmán seregtől két napon át szedték a pendzsiket a gyurgyevői hídnál.⁴⁸ Abdülkadir efendi, akinek ezt az információt köszönhetjük, az 1621. évi lengyelországi (hotini) hadjárat leírásakor további fontos részletekkel szolgál. A pendzsiket ekkor az isakceai Duna-hídnál szedték be, és egységesen két aranyat kértek minden fogoly után. A minél gyorsabb lebonyolítás érdekében a befizetést igazoló elismervényeket/igazolásokot (a krónikás itt ezeket *temessüknek* mondja) részben előre megírták, a defterdár pecsétjével lepecsételték, s a hátralékbehajtók (*baki kullari*) és a biztosok (*emin*) ezekkel felszerelve várták a hídra érkező, rabokat hozó katonákat.⁴⁹

II. Rákóczi György fejedelem „engedetlenségét” megbosszulandó 1658 nyarán az oszmán kormányzat több irányból is támadást intézett Erdély ellen. Előbb Szejdi Ahmed pasa hadai támadtak a fejedelemségre, majd Köprülü Mehmed

⁴⁵ Peçevi 1281/1864: 102.

⁴⁶ Feridun Ahmed Beg 1274/1858: 565; Schaendlinger 1978: 92 (60/5).

⁴⁷ A Magyarországról elhurcoltak száma akár a 80 000-et is elérhette; erről lásd Fodor–Mércz 2023: 230.

⁴⁸ Abdülkadir Efendi 2003: 78, 83.

⁴⁹ Abdülkadir Efendi 2003: 753–754.

nagyvezír vette ostrom alá Jenő várát, és szeptember 3-án be is vette. Eközben neveztek ki pendzsik-szedőnek azt a Musztafát, akitől 1658. szeptember 12–16-i dátumokkal kilenc elismervény maradt ránk annak köszönhetően, hogy valamilyen úton-módon a Batthyány család kezébe kerültek, akik aztán megőrizték őket a levéltárukban. A biztos irataiban szereplő foglyok többsége gyermek, a gazdáik pedig jobbra budai katonák (főleg janicsárok) voltak, akik nyilván az itteni harcok során tettek szert zsákmányukra. Az elismervények tartalma elég sovány, inkább a foglyok legfontosabb testi jegyeit írják le, és a kilencből hétszer a tulajdonost is megnevezik.⁵⁰ Nem szólnak viszont a foglyok értékéről, sem pedig az ötöd összegéről (így arról sem, hogy fix összeg volt-e, vagy értékbecslésen alapult – jóllehet az előbbi valószínű), csupán a fizetés tényét rögzítik. Az elismervényekből kettőt mutatok be, egyet egy női, egyet pedig egy férfi rabról (1–2. facsimile):

„Az irat kiállításának oka a következő: a kék szemű, szőke szemöldökű, szőke, magas termetű, magyar származású rablány után járó ötöd beszedetett. Jusuf csorbadzsi[tól]. Íratott az 1658. év szeptember 12-én. Musztafa, jenői pendzsik-biztos.”⁵¹

„Az irat kiállításának oka a következő: a zöldesbarna szemű, világos szemöldökű, fehér arcbőrű, körülbelül hét-nyolc éves, magyar származású fiú után járó ötöd beszedetett. A harmadik ezred bajtársai közül Turak besé[től]. Hiteles. Íratott az 1658. év szeptember 16-án. Musztafa, jenői pendzsik-biztos.”⁵²

1683-ban, a Bécs elleni hadjáratra készülődve sem feledkeztek meg a várható sok fogolyról, ezért az 1621-es módszerhez hasonlóan előre legyártották az elismervényeket. Szerencsére ezeknek a céduláknak egy részét nem használták fel, és ma is megvannak az isztambuli központi levéltárban, így be tudjuk mutatni, hogyan is néztek ki, és hogyan is szedték ekkoriban az ötödöt. 13 dossziében 2316 *tezkere* maradt fenn; az első 157-et 1683. július 10-re, a következőket július 17-re, július

⁵⁰ Mint látni fogjuk, a testi tulajdonságok közül a szem, a szemöldök, az arc(bőr) és/vagy a haj színét, a termetet, a származási helyet/etnikumot (*asllcins*) és a becsült kort tartották a leglényegesebbnek, még ha nem is mindig ebben a teljességben sorolták fel őket. Ezek mindenekelőtt a rab azonosításához kellettek, de volt egy mögöttes tartalmuk is. Az oszmán világban, ahol némi túlzással szinte mindenkinek volt rabszolgája, a vásárlók e jegyekből következtettek a rab belső tulajdonságaira és arra, hogy mire lehetne legjobban használni őket. Ezt a tudást a fiziognómia tudományából (*ilm al-firasa*) merítették, amelynek gazdag irodalma volt az egész iszlám világban, így az oszmánoknál is. A rabszolga jellemének „kiolvasásához” segítettek még a sebhegyek/hegek, foghiányok, szemhibák stb. is. Mindehhez: Sobers-Khan 2014: 89–117, 235–274.

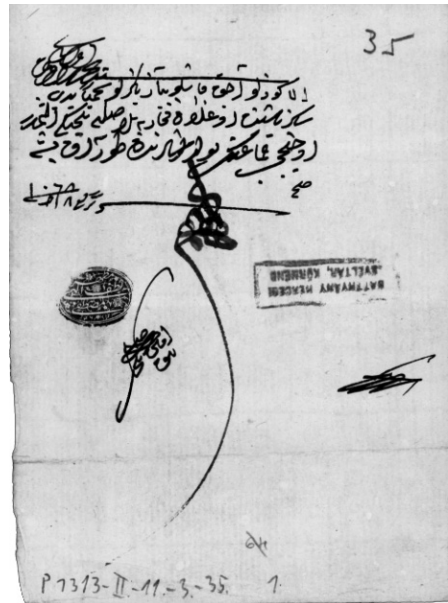
⁵¹ *Sebeb-i tabrir-i huruf oldur ki: kök gözlü sarı kaşlu saruşın uzun boylu cariye-i macariyetü'l-asliye pencigi alınmışdur. Yusuf çorbacı. Tabirren fi 14 zilhicce sene-i 1068. Mustafa, emin-i pencik-i Yanova.* A dátum és az aláírás között másik, pencse-szerű (stilizált) aláírás és ovális pecsét. MNL OL P 1313 250. cs., 2. cím, 33. sz. A csorbadzsi janicsár tiszte.

⁵² *Sebeb-i tabrir-i huruf oldur ki: ela gözlü açık kaşlu beyaz benizlü tahminen yedi sekiz yaşında oğlan-i macariyetü'l-asliye pencigi alınmışdur. Üçüncü cemaatün yoldaşlarından Turak beşe. Sabh. Tabirren fi 18 zilhicce sene-i 1068. Mustafa, emin-i pencik-i Yanova.* A dátum és az aláírás között másik, szintén pencse-szerű aláírás és ovális pecsét. MNL OL P 1313 250. cs., 2. cím, 35. sz.

1. facsimile

Forrás: MNL OL P 1313 250. cs. 2. cím, 33. sz.

2. facsimile

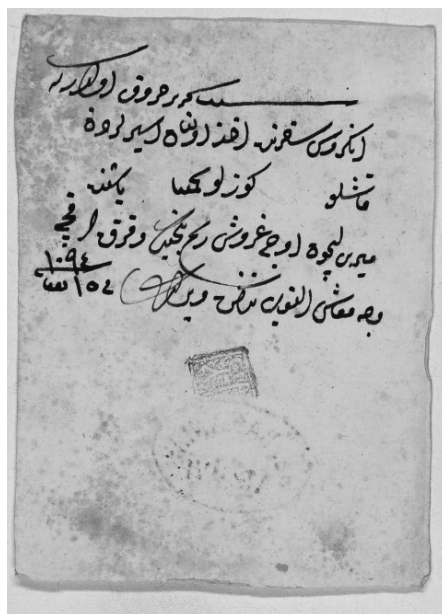
Forrás: MNL OL P 1313 250. cs. 2. cím, 35. sz.

25-re, július 28-ra, augusztus 4-re és 6-ra dátumozták; ezután viszont hányavetik lettek a cédulák, a nap és a hónap egyre többször maradt le róluk. 1621-ben a krónikás Abdülkadir „üres”-nek (*beyaz*) nevezte az ilyen iratokat, de mint az alábbi példából látható lesz, ezt nem kell szó szerint venni. Valójában „üresnek” mondták az olyan dokumentumokat is, ahol a törzsszöveget előre megírták, az akkor még nem tudható részleteknek pedig kihagyták a helyet, s alul előre lepecsételték (általában négyszögletes, néha ovális pecséttel). Lássuk tehát, milyen elismervényekkel készültek 1683-ban a fogolyszerzés megadóztatására.

Az egyik típusban a fogoly főbb testi jellemzőit és korát is megadták oly módon, hogy a konkrét adatokat csak a rab megtekintésekor, a helyszínen terveztek beírni az üresen hagyott helyekre (3. facsimile):

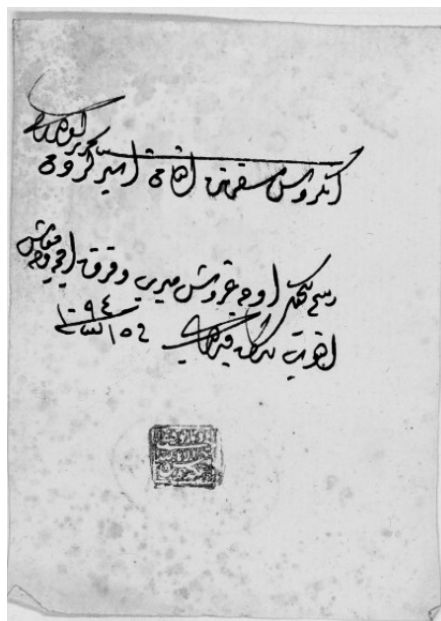
„Az irat megírásának oka a következő: A magyarországi hadjáratban ejtett foglyok közül a ... szemöldökü, ... szemü, körülbelül ... éves [fogoly után] a kincstár számára három gurus pendzsik-adó és negyven akce behajtási illeték beszedetett, és erről az elismervény átadatott. 1683. július 10-én.”⁵³

⁵³ *Sebeb-i tahrir-i huruf oldur ki: Ungurus seferinde abz olunan esirlerden ... kaşlu ... gözlü tahminen ... yaşında ... miri için üç gurus resm-i pencik ve kırk akçe vech-i maas alınıb tezkere verildi. Fi 15 receb sene-i 1094.* Alatta, középen, négyszögletű pecsét. BOA D.BŞM. PNR Dosya 1, No. 3.

3. facsimile

Forrás: BOA D.BŞM. PNR Dosya 1, No. 3.

4. facsimile

Forrás: BOA D.BŞM PNR Dosya 1, No. 5.

Volt egy ennél egyszerűbb szerkezetű cédula is, amelyben nem tértek ki előre a fogoly tulajdonságaira (4. facsimile):

„Az irat megírásának oka a következő: a magyarországi hadjáratban szerzett foglyok közül

... [N után]

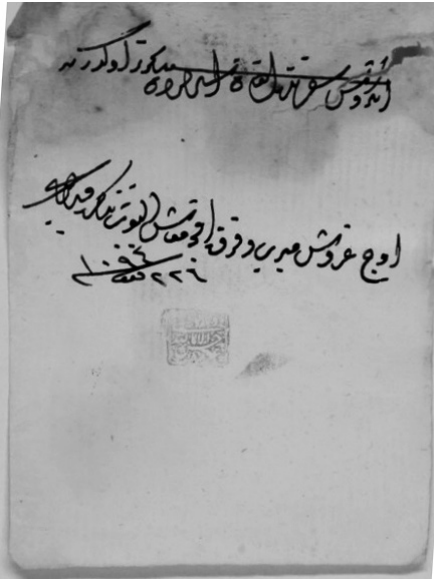
pendzsik-adóként három gurus a kincstárnak és behajtási illetékként negyven akcse beszedetett, és erről az elismervény átadatott. 1683. július 10-én.”⁵⁴

Ennek a típusnak volt egy még rövidebb, a *pençik* terminust nem is említő változata (5. facsimile):

„Az irat megírásának oka a következő: a magyarországi hadjáratban szerzett foglyok közül

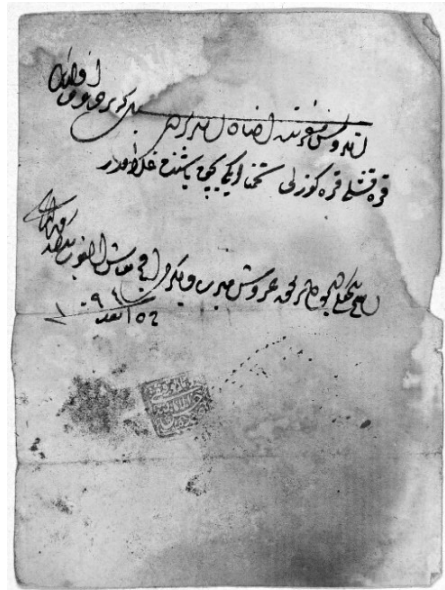
... [N után]

⁵⁴ *Sebeb-i tabir oldur ki: Ungurus seferinde alinan esirlerden ... [üres sor] resmi-i pençik üç gurus miri ve kırk akçe vech-i maaş alinub tezkere verildi. Fi 15 receb sene-i 1094.* Alatta, középen, négyszögletű pecsét. BOA D.BŞM PNR Dosya 1, No. 5.

5. facsimile

Forrás: BOA D.BŞM. PNR Dosya 2, No. 3.

6. facsimile

Forrás: BOA D.BŞM. PNR Dosya 1, No. 13.

a kincstár számára három gurus és behajtási illetékként negyven akcse beszedett, és erről az elismervény átadatott. 1683. július 17-én.⁵⁵

Az eddig ismertetett cédulafajtákkal a felnőtt rabok után befizetett összegeket ismerték el. A foglyul ejtett gyermekek után hasonló elismervényeket állítottak ki, de ezekben fele akkora összeg szerepelt (6. facsimile):

„Az irat megírásának oka a következő: a magyarországi hadjáraton szerzett foglyok közül fekete szemöldökű, fekete szemű, körülbelül két és fél éves fiú.

... [A fiú után]

pendzsik-adó címén másfél gurus a kincstárnak és húsz akcse behajtási illeték beszedett, és erről az elismervény átadatott. 1683. július 10-én.⁵⁶

⁵⁵ *Sebeb-i tahrir oldur ki: Ungurus seferinde alinan esirlerden ...* [üres sor] *üç gurus miri ve kırk akçe maas alınub tezkere verildi. Fi 22 receb sene-i 1904.* Alatta, középen, négyszögletű pecsét. BOA D.BŞM. PNR Dosya 2, No. 9.

⁵⁶ *Sebeb-i tahrir-i huruf oldur ki: Ungurus seferinde alinan esirlerden kara kaşlı kara gözli tahminen iki buçuk yaşında gulamdur. ...* [üres sor] *resm-i pencik için bir buçuk gurus miri ve kırk akçe maas alınub tezkere verildi. Fi 15 receb sene-i 1094.* Alatta ovális pecsét. BOA D.BŞM. PNR Dosya 1, No. 13. A „gyermekcédulának” is volt rövidebb, a testi és életkori sajátosságokra nem utaló fajtája; lásd például uo. Dosya 4, No. 182–183; Dosya 7, No. 175 stb. Biztonság kedvéért némelyikre a *sagir* (kicsi) szót is ráírták, lásd például uo. Dosya 1, No. 8; Dosya 4, No. 182.

A cédulák meglehetősen szűkszavú információiból a következők szűrhetők le. A pendzsik ekkorra régen megszűnt értékbecslésen alapuló, esetről esetre változó adó lenni, és uniformizált „átalányadóvá” alakult át. 1683-ban a felnőtt foglyok (*kebir*) után három gurust, azaz tallért kellett fizetni, a gyerekek (*sagır*) után másfelet. Ha úgynevezett rijál gurusról (*riyal gurusı*), vagyis spanyol tallérről volt szó, akkor az a felnőtteknél 390 akcsét tett ki, gyerekeknél 195 akcsét (1 gurus=130 akcse); ha azonban az úgynevezett eszedi guruban (*esedi gurusı*), vagyis holland oroszlános tallérban számoltak el, ami valószínűbb, akkor az ötöd 360, illetve 180 akcséra rúgott (ekkor 1 gurus=120 akcse). A behajtási illeték (*vech-i maaş* vagy csak *maaş*; szó szerint: „megélhetési eszköz”, „megélhetés”, „zsold”) pedig 40, illetve 20 akcsét tett ki. A megmaradt pendzsik-cédulák száma önmagában arra utal, hogy ezen a hadjáraton bőséges zsákmányt, nagyon sok foglyot reméltek, ami nem is volt alaptalan, hiszen gazdag és eddig érintetlen nyugati tájakra indult Kara Musztafa óriási hadserege. Ha igaz Abdülkadir fentebb idézett állítása, hogy 1621-ben pendzsikként két aranyat kértek minden fogoly után, akkor 1683-ban alacsonyabban szabták meg az összeget (durván másfél–egy és háromnegyed aranyban). Ám a valóság az, hogy valószínűleg 1621-ben szedtek többet az átlagosnál.⁵⁷

Ezt egy 1693 második felében és 1694 tavaszán vezetett rövid kimutatás alapján állíthatjuk, amely további fontos adalékokkal szolgál a korszak pendzsik-adminisztrációjáról. Címe szerint a defter „az 1004. évben lezajlott nagyúri hadjárat során Várad és Debrecen környékén szerzett foglyok [pendzsik-adójának behajtására] a megbízottaknak átadott szidzsil-papírok”-at tartalmazza.⁵⁸ A szóban forgó „hadjárat” nem volt más, mint a Bijikli Musztafa pasa vezette birodalmi hadsereg felvonulása a keresztények által ostromolt Belgrád felmentésére. Az utóbbiak azonban nem boldogultak a várral, és 1693. szeptember 12-én felhagytak az ostrommal. A késve érkező oszmán sereg egyes alakulatai és a tatár segédhadak bosszúból kegyetlen beütéseket intéztek a tiszántúli magyar területekre, különösen Debrecen és Várad környékére. Egy kortárs oszmán krónikás szerint a tatárok több mint 500 fogollyal tértek vissza.⁵⁹ A korabeli magyar források több ezer elhurcolt magyar rabról beszélnek.⁶⁰ Az oszmán hadvezetés 1693. október 29-én adta át hét „megbízott”-nak (*mübaşır*) azokat a „kádi-végzés”-nek (*sicil*) nevezett, nyilván „üres” elismervényeket, amelyekkel azok hozzáfoghattak az ötöd behajtásához. Ekkor is kétféle cédulát osztottak ki nekik: a felnőttekre vonatkozó „nagy papír”-t (*kağıd-i kebir*), és a gyermekeket regisztráló „kis papír”-t (*kağıd-i sagır*). A tíz évvel korábbihoz hasonlóan a felnőttek után három gurust, a gyermekek után másfél gurust kértek. A hét megbízott összesen 1782

⁵⁷ Ez talán azzal magyarázható, hogy szokatlanul nagy tömegű rabot sikerült ejteni, s a kincstárnak jól jött a magasabb bevétel a súlyos hadi kiadások ellensúlyozására; vö. Yağcı 2011: 376.

⁵⁸ *Bin yüz dört senesinde vaki sefer-i hümayunda Varat ve Döbresin etrafında alınan esirler için mübaşırlere verilen sicil kağıdlarıdır. Fi 28 safer sene-i 1105* [= 1693. október 29.]. BOA MAD 2967, 5. A defterre egy mondat erejéig utal Nalçacı 2015: 52. és 57. jegyzet. Egy némileg hasonló defter részlete 1735–1737-ből: Nalçacı 2015: 47, 143–144: Ek 1.

⁵⁹ Sarı Mehmed Paşa 1995: 458.

⁶⁰ Sugár 1983: 313.

papírt vett át, ebből 1352 szólt felnőttre, 430 pedig gyermekre. A napokon belül megkezdett (ám hosszú hónapokig elhúzódó, s be sem fejezett) befizetések és elszámolások szerint ezekből összesen 561-et használtak fel (389 felnőttet és 172 gyereket), s ezek után elvben 1424,5 oroszlanos tallért (171 383 akcsét) kellett volna befizetniük.⁶¹ Ám a hétből csak ketten teljesítették maradéktalanul a kötelezettségüket, a többiek 1694 tavaszáig az elvárt összegnek hol a harmadát, hol a kétharmadát, együttesen pedig csak 66%-át adták át a kincstárnak.

A defter tehát teljes mértékben alátámasztja azt a fenti meglátást, hogy a 17. század második felében a pendzsiknek már nem volt köze a foglyok értékéhez, hanem felnőttek esetében egységesen három eszedi gurust (360 akcsét), a gyermekeknél pedig másfél gurust (180 akcsét) tett ki, amit még 40, illetve 20 akcse behajtási illeték egészített ki. A pendzsik-cédulákat előre elkészítették, s általában magas rangú hivatalnokoknak adták át azzal, hogy ezekkel felszerelve hajtsák be az adót. 1693-ban a megbízottak szinte mind agák voltak: különböző főhivatalnokok vagy pasák emberei.⁶² A rabok tulajdonosainak átadott, a befizetést igazoló elismervényeket olyan jogi végzésnek (*sicil*) tekintették, mint amilyeneket a kádik szoktak kiadni, ezzel utalva az adó vallásjogi természetére. Ugyanakkor az iratok leggyakoribb elnevezése a *tezkere* volt, míg a pendzsiket beszedő és azt a kincstárnak átadó megbízottak (*pencikçi, mübaşir*) „bizonylat”-ot (*temessük*) kaptak befizetések igazolásaként.

A fentiekben bemutatott forrásanyag egyértelműen tanúsítja, hogy a foglyszedés mint létforma, üzlet és mint a munkaerő biztosításának eszköze a 17. század végén is ugyanolyan fontos intézménye maradt az Oszmán Birodalomnak, mint volt a birodalom hajnalán és fénykorában.⁶³ A foglyok után járó „ötöd” rögzített adóként (*pencik resmi*) – további módosulásokkal – a 19. század közepéig fennmaradt (az utolsó időszakban a rabok átlagárának 9%-át tette ki, kiegészülve a „költségtérítés”-sel [*harc*], ami az adó 10%-ára rúgott),⁶⁴ s akkor szűnt meg, amikor a birodalom kormányzata rászánta magát a rabkereskedelem korlátozására, illetve tiltására, s egymás után adta ki erre vonatkozó rendeleteit.⁶⁵ Az 1857-es rendelet után a vámtarifákból törölték a rabokra kirótt vámokat, és leírták az ezen adókat

⁶¹ Az eszedi gurust elvben 120 akcséval számolták, így a fenti összeg 170 940 akcsének felel meg. Az elszámolás készítői azonban több tételnél némileg magasabb összeget adtak meg akcséban, mint ami a pontos szorzásból következett volna.

⁶² Ahmed aga, a korábbi defterdár kapuóreinek parancsnoka; Ismail aga, az udvari elitalakulat (*gedikli müteferrika*) tagja; Haszán aga, a kincstár főapródja; egy bizonyos Ömer aga; Ali aga, udvari hírnök (*gedikli cavuş*); Ramazán aga, a defterdár tisztartója; Ali aga, Hamza pasa udvarnagya.

⁶³ Ibrahim pasa nagyvezír szerint 1528-ban egyedül a krími rabkereskedelemből 30 000 arany jövedelemre tett szert az oszmán állam: *Legatio Laszky apud Sultanum Solymanum anno 1527 functa. Actio Hieronymi Laszky apud Turcam nomine Regis Iohannis*. Hurmuzaki (ed.) 1891: 54. Az al-dunai átkelők és kikötők éves bevételeiben szintén állandó és fontos tételként szerepel az ötöd; lásd például BOA MAD 7273, 10, 23, 31, 39, 47, 55, 59, 63, 71, 79, 91, 123 (1598–1614 között). Az állami tulajdonba kerülő foglyok felhasználási módjaira: Nalçacı 2015: 63–87.

⁶⁴ Toledano 1982: 68.

⁶⁵ Elsőként az isztambuli rabszolgapiacot számolták fel 1846 végén, majd következett a Perzsa-öbölön keresztül zajló rabkereskedelem (1847), aztán a grúz és a cserkesz rabkereskedelem

bérlő kereskedők kincstárral szembeni tartozásait.⁶⁶ Ezzel a muszlim vallásjogon alapuló fogolyötöd-adó hatszáz éves története az Oszmán Birodalomban véget ért.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL)

P 1313 Batthyány család körmendi levéltára: a Batthyány család törzsléveltára.

Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA)

Haus- Hof- und Staatsarchiv (HHStA)

Staatenabteilungen: Türkei I. Karton 65.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (İstanbul) (BOA)

Kepeci 5015.

Maliyeden Müdevver (MAD) 2967, 3247, 5227, 7273.

Mühimme Defterleri (MD) 1, 66, 69, 77.

Tahrir Defterleri 343, 410, 552, 592, 611.

D.BŞM. PNR Dosya 1, 2, 4, 7.

D.GNK 23790.

Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi (İstanbul) (TSMK)

Koşuılar 888.

Abdülkadir Efendi 2003: *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir (Kadrî) Efendi Tarihi (Metin ve Tablîl)*. (Yayına hazırlayan Ziya Yılmazzer.) (Türk Tarih Kurumu Yayınları III/21.) Ankara.

Dávid Géza – Fodor Pál 2005: „Az ország ügye mindenek előtt való”. *A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1544–1545, 1552)* (História könyvtár, Okmánytárak 1.) Budapest.

Fekete Lajos – Káldy-Nagy Gyula 1962: *Budai török számadáskönyvek 1550–1580*. Budapest.

Feridun Ahmed Beg 1274/1858: *Münşeatü's-Selatin*. Vol. I. İstanbul.

Hurmuzaki, Eudoxiu de (ed.) 1891: *Documente privitoare la istoria românilor*. Vol. II/1. Bucuresci.

Káldy-Nagy, Gyula 1971: *Kanuni Devri Budin Tahrir Defteri (1545–1562)*. Ankara.

Korán 1987: *Korán*. (Prométheusz könyvek 17.) (Ford. Simon Róbert.) Budapest.

Peçevi, Ibrahim 1281/1864: *Tarih*. Vol. I. İstanbul.

Sarı Mehmed Paşa, Defterdar 1995: *Zübde-i Vekayiât. Tablil ve Metin (1066–1116/1656–1704)*. (Hazırlayan Abdülkadir Özcan.) (Türk Tarih Kurumu Yayınları III/11.) Ankara.

---

betiltása, illetve korlátozása (1854–1857), majd a feketékkel való kereskedés megtiltása (1857): Toledano 1982: 102, 107–108, 121, 135–143; Erdem 1996: 94–124.

⁶⁶ Toledano 1982: 70.

- Schaendlinger, Anton C. 1978: *Die Feldzugstagebücher des ersten und zweiten ungarischen Feldzugs Suleymans I.* (Beihefte zur WZKM 8.) Wien.
- Sinkovics István (szerk.) 1968: *Magyar történeti szöveggyűjtemény.* II/1. Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ács, Pál 2017: The Rise and Fall of a Notorious Renegade: The Story of Sásvár/Şehsuvar Bey, 1580. In: Fodor, Pál – Ács, Pál (eds): *Identity and Culture in Ottoman Hungary.* (Studien zur Sprache, Geschichte und Kultur der Türkvolker 24.) Berlin, 209–222. <https://doi.org/10.1515/9783112209301-011>
- Beldiceanu, Nicoară – Beldiceanu-Steinherr, Irène 1964: Acte du règne de Selim I concernant quelques échelles danubiennes de Valachie, de Bulgarie et de Dobrudja. *Südost-Forschungen* (33.) 91–115.
- Beldiceanu-Steinherr, Irène 1969: En marge d'un acte concernant le penğyek et les aqıngı. *Revue des Études Islamiques* (37.) 21–47.
- Berindei, Mihnea – Veinstein, Gilles 1975: Règlements de Süleymân Ier concernant le livâ de Kefe. *Cahiers du Monde russe et soviétique* (16.) 1. 57–104. <https://doi.org/10.3406/cmr.1975.1225>
- Çizakça, Murat 1993: Tax-farming and Financial Decentralization in the Ottoman Economy, 1520–1697. *The Journal of European Economic History* (22.) 219–250.
- Dávid Géza 1982: *A Simontornyai szandzsák a 16. században.* Budapest.
- Dávid Géza 1993: Szigetvár 16. századi bégjei. In: Szita László (szerk.): *Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből. A szigetvári történész konferencia előadásai a város és a vár felszabadításának 300. évfordulóján.* Pécs, 159–192.
- Dávid, Géza – Fodor, Pál (eds.) 2007: *Ransom Slavery along the Ottoman Borders (Early Fifteenth – Early Seventeenth Centuries).* (The Ottoman Empire and Its Heritage. Politics, Society and Economy 37.) Leiden–Boston. <https://doi.org/10.1163/ej.9789004157040.i-256>
- Engin, Nihat 1998: *Osmalı Devletinde Kölelik.* İstanbul.
- Erdem, Y. Hakan 1996: *Slavery in the Ottoman Empire and Its Demise, 1800–1909.* London–New York. <https://doi.org/10.1057/9780230372979>
- Fekete, Lajos 1955: *Die Siyâqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung.* I. (Bibliotheca orientalis Hungarica 7.) Budapest.
- Fisher, Alan 1978: The Sale of Slaves in the Ottoman Empire: Markets and State Taxes on Slave Sales. Some Preliminary Considerations. *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi, Beşeri Bilimler* (6.) 149–174.
- Fodor Pál – Mércz András 2023: Mi is vezett Mohácsnál? Oszmán–török veszteséglista az 1526. évi hadjáratról. *Történelmi Szemle* (65.) 2. 193–235.
- Fodor Pál 1996: Adatok a magyarországi török rabszedésről. *Hadttörténelmi Közlemények* (109.) 4. 133–142.
- Hóvári János 1981: Az 1515–17. évi tulcsai vámnapló. *Történelmi Szemle* (24.) 3. 442–449.

- Imber, Colin 2019: Law and Legislation under Süleyman I. In: Fodor, Pál (ed.): *The Battle for Central Europe: The Siege of Szigetvár and the Death of Sultan Süleyman the Magnificent and Nicholas Zrínyi (1566)*. Budapest–Leiden–Boston, 93–114. https://doi.org/10.1163/9789004396234_006
- İnalcık, Halil 1979: Servile Labor in the Ottoman Empire. In: Asher, Abraham – Halasi-Kun, Tibor – Király, Béla K. (eds.): *The Mutual Effects of the Islamic and Judeo-Christian Worlds: The East European Pattern*. (Studies on Society in Change 3.) New York, 25–52.
- İnalcık, Halil 1996: *Sources and Studies on the Ottoman Black Sea. Vol. I. The Customs Register of Caffa, 1487–1490*. Cambridge.
- Káldy-Nagy Gyula 1970: *Magyarországi török adóösszeírások*. Budapest.
- Kepecioğlu, Kâmil 1942: Bursada Şer’î Mahkeme Sicillerinden ve Muhtelif Arşiv Kaynaklarından Toplanan Tarihi Bilgiler ve Vesikalar. *Vakıflar Dergisi* (2.) 405–417.
- Khadduri, Majid 1955: *War and Peace in the Law of Islam*. Baltimore.
- Nalçacı, Nida Nebahat 2015: *Sultanın Kulları. Erken Modern Dönem İstanbul’unda Savaş Esirleri ve Zorunlu İstihdam*. İstanbul.
- Özel, Ahmet 1996: *İslâm Devletler Hukukunda Savaş Esirleri*. Ankara.
- Öztürk, Necdet 2008: Osmanlı Akıncı Teşkilâtında Toycalar. *Türklük Araştırmaları Dergisi* (19.) 77–87.
- Öztürk, Yücel 2017: Osmanlı İmparatorluğu’nda Köle Emeginin Rolü ve Hacmı. In: Yağcı, Zübeyde Güneş – Yaşa, Fırat (ed.) – Inan, Dilek (ingilizce editör): *Osmanlı Devletinde Kölelik: Ticaret, Esaret, Yaşam*. İstanbul, 31–56.
- Pálffy, Géza 2007: Ransom Slavery along the Ottoman–Hungarian Frontier in the Sixteenth and Seventeenth Century. In: Dávid, Géza – Fodor, Pál (eds.): *Ransom Slavery along the Ottoman Borders (Early Fifteenth – Early Seventeenth Centuries)*. (The Ottoman Empire and Its Heritage. Politics, Society and Economy 37.) Leiden–Boston, 35–83. <https://doi.org/10.1163/ej.9789004157040.i-256.12>
- Sak, İzzet 1989: Konya’da Köleler (16. Yüzyıl Sonu–17. Yüzyıl). *Osmanlı Araştırmaları* (9.) 159–197.
- Salaymeh, Lena 2008: Early Islamic Legal–Historical Precedents: Prisoners of War. *Law and History Review* (26.) 3. 521–544. <https://doi.org/10.1017/S0738248000002558>
- Schiltberger, Johannes 1995: *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394–1427)*. İstanbul.
- Schmitt, Oliver Jens – Kiprovska, Mariya 2022: Ottoman Raiders (Akıncıs) as a Driving Force of Early Ottoman Conquest of the Balkans and the Slavery-Based Economy. *Journal of the Economic and Social History of the Orient* (65.) 497–582. <https://doi.org/10.1163/15685209-12341575>
- Seng, Yvonne J. 1996: Fugitives and Factotums: Slavery in Early Sixteenth-Century İstanbul. *Journal of the Economic and Social History of the Orient* (39.) 2. 136–169. <https://doi.org/10.1163/1568520962600000>
- Smiley, Will 2018: *From Slaves to Prisoners of War: The Ottoman Empire, Russia, and International Law*. (The History and Theory of International Law) Oxford. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198785415.001.0001>
- Sobers-Khan, Nur 2014: *Slaves Without Shackles: Forced Labour and Manumission in the Galata Court Registers, 1560–1572*. (Studien zur Sprache, Geschichte und Kultur der Türkvölker 20.) Berlin. <https://doi.org/10.1515/9783112209080>

- Sugár István 1983: *Lehanyatlak a török félhold*. Budapest.
- Szakály Ferenc 1973: Ali koppányi bég sarca (Adalékok a hódoltsági magyar kereskedelem problematikájához). *Folia Historica* (2.) 35–55.
- Takáts Sándor 1915: A török és a magyar raboskodás. In: Takáts Sándor: *Rajzok a török világból. I.* Budapest, 160–303.
- Tekin, Şinasi 1989: XIV. Yüzyılda Yazılmıř Gazilik Tarikası ‘Gâziliğın Yolları’ Adlı Bir Eski Anadolu Türkçesi Metni ve Gazâ/Cihâd Kavramları Hakkında. *Journal of Turkish Studies* (13.) 139–204.
- Toledano, Ehud R. 1982: *The Ottoman Slave Trade and Its Suppression*. Princeton. <https://doi.org/10.1515/9781400857234>
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı 1984: *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapukulu Ocakları. I. Acemi Ocağı ve Yeniçeri Ocağı*. İstanbul.
- Yağcı, Zübeyde Güneş 2011: İstanbul Gümrük Defterine Göre Karadeniz Köle Ticareti (1606–1607). *History Studies* (3.) 2. 371–384. https://doi.org/10.9737/hist_325
- Yağcı, Zübeyde Güneş 2013: H. 1015/1016 (M. 1606/1607) Tarihli İstanbul Gümrük Defteri. *History Studies* (5.) 2. 507–536. https://doi.org/10.9737/historyS_852